

M.Ü. İLÂHİYAT FAKÜLTESİ VAKFI YAYINLARI Nu: 261

BÜYÜK TÜRK BİLGİNİ
İMÂM MÂTÜRÎDÎ
VE MÂTÜRÎDİLİK

Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı

22 - 24 Mayıs 2009 İstanbul

İstanbul 2012

12. TEBLİĞ

MÂTÜRÎDÎ'NİN MU'TEZİLE ELEŞTİRİSİ: TANRI EN İYİYİ YARATMAK ZORUNDA MIDIR?

Doç. Dr. Hülya Alper
M.Ü. İlahiyat Fakültesi

Giriş

İslâm düşüncesinde öncelikle Mu'tezile tarafından temsil edilen aslah anlayışıyla bağlantısı bulunan Tanrı'nın en iyi yaratma zorunda olup olmadığı problemi tarih boyunca farklı düzlemlerde de olsa devam eden önemli tartışma konularından biridir. Mu'tezilî sistemde aslah teorisiyle irtibatlı olarak ele alınan bu mes'ele çok daha sonra Gazzâlî tarafından "leyse fi'l-ımkân ebde' mim ma kân" cümlesiyle tekrar dile getirilmiş, 19. yüzyıla kadar bir şekilde üzerinde durulmuş Batı Felsefesi'nde ise Leibniz'in "theodise" kavramında yankı bulmuştur.⁵⁴⁴

Düşünce tarihi içinde çok yönlü bir şekilde farklı açılardan tartışılma imkânı bulunan bu problem elinizdeki çalışmada Mâtürîdî sistemi içinde incelenecek ve onun aslah teorisi merkezinde Mu'tezile'ye yönelik eleştirileri üzerinde durulacaktır. Böylece bir taraftan Mâtürîdî'nin görüşleri ortaya konulurken diğer taraftan bu özel konu bağlamında Mu'tezile kritik edilecektir. Zirâ Mâtürîdî tarafından oluşturulan kelâm sistemi içinde Mu'tezile geleneğine özelde ise Bağdat Mu'tezilesi arasında bulunan Kâ'bi'ye yönelik eleştiriler önemli bir yer tutmakta hatta onun metinlerinin tamamında, Mu'tezile'nin temel görüşlerinin ele alınarak eleştirildiği görülmektedir. *Kitâbü'l-Tevhîd*'de Mu'tezile önderlerinin isimleri, hassaten de Kâ'bi'nin adı zikredilerek; *Te'vilâtü'l-Kur'ân*'da ise çoğu kez şahıs adları verilmeden Mu'tezile diye genelleme yapılarak mezhep görüşleri sürekli eleştirel bir biçimde değerlendirilmektedir.

Mâtürîdî, yaşadığı bölgede Mu'tezile'nin güçlü bir etkinliği olması ve hatta Bağdat ve Mâverâünnehir gibi İslâm Dünyası'nın çeşitli merkezlerinde yaşayan Hanefî ekolü mensuplarının da bu etki altında kalmaları sebebiyle olsa gerek Mu'tezile'ye karşı sürekli cevap verme ve eleştirme zorunluluğu hissetmiştir.⁵⁴⁵

544 Robert Brunschvig, "Mu'tezile ve Aslah", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* (çev. Hulusi Arslan), II/4 (2002), s. 235.

545 Kıyasettin Koçoğlu, *Mâtürîdî'nin Mu'tezile'ye Bakışı*, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış doktora tezi, 2005, s. 156.

Öyle ki, mübalağalı bir ifade ile Mâtürîdî'nin kendi düşünce sistemini bağımsız bir şekilde ortaya koymak yerine bu eleştirilerle beraber inşâ etme yolunu tercih ettiğini söylemek mümkündür.

Mâtürîdî, Mu'tezile'nin aslah düşüncesini "Allah'ın kulları için dinde en uygun olanı yapması" şeklinde tanımlamakta;⁵⁴⁶ böyle bir yaklaşıma ise İslâm alanı içinde gördüğü mezhep ve anlayışlara karşı kullandığı yöntem gereği din dışı gruplara karşı kullandığı metodun aksine her zaman akîl delil yanında nakli delilleri de kullanarak eleştiriler getirmektedir. Diğer taraftan reddettiği görüşün mantıkî sonuçlarını da dikkate alarak muhatabını kritik etmektedir. Dolayısıyla Mâtürîdî'nin aslah teorisine yönelik değerlendirmelerinde aslah teorisinin sonuçlarını da göz önüne alarak açıklamalar yapması ve bu sonuçların âyetlerle çeliştiği yönleri ortaya koyması tabiidir.

Aslah Fikrini Yanıtlayan Vahyî Deliller

Mâtürîdî, Kur'ân-ı Kerîm'deki pek çok âyetin Mu'tezile'nin bu anlayışını nakzettğini belirtmektedir. Bu konuda ileri sürdüğü onlarca âyetin her biri üzerinde tefsirinde yeri geldikçe tekrar tekrar benzer açıklamalar yapmaktadır. Burada her biri âyeti ayrı ayrı değerlendirmek yerine aynı argümanı destekledikleri tespit edilen ve sıkça kullanılanlar genel başlığı altında incelenecek daha sonra böyle bir gruplandırma altına girmeyen cüz'i nitelikli delillere özel başlığı altında yer verilecektir.

Genel Deliller

1. Mâtürîdî, Kur'ân-ı Kerîm'de bir insanın ya da peygamberlerin Allah'tan başarı ve yardım talep ettiğini bildiren, dualarını zikreden veya bunu emreden âyetlerin aslah prensibini yanıtladığını belirtmektedir. Hatta daha Kur'ân'ın ilk âyetlerinde Fâtiha'da zikredilen Allah'a sığınma ve doğru yol üzere olma talebinin aslah prensibiyle tezat teşkil ettiğini ileri sürmektedir. Çünkü Mu'tezile'nin aslah prensibi kabul edilirse insanın Rabbine dua etmesi, sığınması, hatta şükür ve tevekkül etmesi anlamını yitirir. Zirâ Mu'tezile'ye göre kulun mükellef kıldığı şeyleri yerine getirebilmesi için gerekli olan imkânlar kendisine verilmiştir. Mu'tezile'ye göre yükümlü tutulduğu hususları yerine getirmesi için gerekli olan imkânlardan bir tanesi bile Allah nezdinde kaldığı takdirde kulun mükellef olması

câiz değildir. Dolayısıyla insanın zaten kendisine verilmiş bulunan bir şeyi istemesi ilâhî lutfu gizlemesi anlamına gelir, bu ise nimete karşı nankörlüktür. Sonuç olarak sanki Allah, böyle bir davranışı emretmekle, nimetlerine karşı nankör davranmayı, onları gizlemeyi ve problem çıkarmak için istemeyi emretmiş gibi olur. Allah hakkında böyle bir zan taşımak ise küfürdür.

Aslında Allah'tan dua talep edildiği bir durumda şu ihtimaller söz konusudur. Ya kulun talep ettiği şey Allah nezdinde bulunmuş olabilir, fakat O, tamamını kula vermemiştir; ya da bulunmaz. İkinci durumda onu istemek Yaratıcı ile alay etme anlamına gelir. Çünkü birinden kendisinde bulunmayan bir şeyi isteyen kimse yaygın telakkiye göre onunla alay etmiş sayılır. Şu da var ki, insanın talep ettiği şey;

a) Ya mükellef tutmakla birlikte onu kuluna vermemesi Allah için câiz olan bir şeydir; bu durumda Mu'tezile'nin anlayışı kökünden yıkılır, zirâ onlarca din açısından kul için yararlı olan bir şeye sahip olup da onu vermediği halde kişiyi mükellef tutması Allah için mümkün görülmez.

b) Ya da nezdinde bulunan imkânı kuluna vermemesi Allah için câiz olmaz. Bu durumda kulun talepte bulunması, "Allah'ım, bana haksızlık etme!" mânasına gelir. Rabbi hakkında bilgisi bundan ibaret bulunan kişiye gereken şey yeniden müslüman olmaktır. Halbuki Allah'tan yardım talep eden herkes O'nun nusreti geldiği takdirde başarısız duruma düşmeyeceği ve O'nun koruması gerçekleştiğinde doğru yoldan ayrılmayacağı konusunda kesin bir kanaat ve gönül huzuru içindedir. Ne var ki, Mu'tezile'ye göre böyle bir imkân Allah'ın katında bulunmamaktadır.

Aslında Mâtürîdî'ye göre böyle bir dua ve talep Mu'tezile anlayışına göre yersizdir, çünkü Allah (aslah prensibine göre) insanların istedikleri şeyi vermeye muktedir değildir, aksine buna güç yetirebilen kendileridir, bu açıdan sözü edilen konuda dua ve niyazda bulunmak onlarca yersiz bir uğraş olmaktadır. Halbuki âyette "beni müslüman olarak vefat ettir"⁵⁴⁷ diyor bu ve benzeri âyetler Mu'tezile'yi nakzeder. Onlara göre böyle bir dua abestir. Çünkü zaten Allah katındakini vermiştir. İkincisi Allah onu müslüman olarak öldürmeye malik değildir. Zâten her bir kimseye vereceğini vermiştir. Yanında olmadığını bildiği bir şeyi birinden isteyen ya onunla alay etmiş veya verilen nimeti gizlemiş demektir.⁵⁴⁸

Bu delilendirme biçimi önermesel olarak şöyle ifade edilebilir:

Aslah prensibine göre Allah kula vermesi gereken her şeyi vermiştir.

547 Yûsuf 12/101.

548 Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, VII, 366-367

O halde kulun Rabbinden bir şey istediğinde bu a) Olmayan bir şeyi istemek demektir ki, bu alay anlamına gelir b) ya da zaten verilen nimeti gizlemek demektir. Bu da nankörlüktür.

2. Kur'ân-ı Kerîm'de Allah'ın lutuf ve ikramda bulunduğunu ifade eden pek çok âyet bulunmaktadır. Halbuki Mu'tezile kelâmcılarına göre Tanrı'nın, sadece mü'minlerden birine has olan herhangi bir lutfu söz konusu değildir, çünkü Allah'ın insana olan lutfu, mutlaka dinî açıdan en elverişli olanı vermesi (aslah) ve rızâsına uygun düşen davranış biçimini beyan etmesi şeklinde olur, bu ise bütün kâfirlere de verilmiş bulunmaktadır. Şu halde Mu'tezile'nin anlayışına göre âyetlerde zikredildiği üzere ilâhî lutuflarda mü'minlere has bir ayırıma gitmek mümkün değildir. Allah'ın kullarına karşı lutuf ve ikramda bulunduğunu ifade eden âyetler **aslah prensibinin** yanlışlığını ortaya koyar. Bu âyetler Mu'tezile'nin "Allah'ın insanlara ancak aslah olanı yapması söz konusudur. Eğer böyle yapmazsa zalim olur", görüşüne karşı açık delildir. Zirâ gereklilik olduğu yerde lutuftan bahsedilemez. Ancak kendisi üzerine borç olandan fazlası verildiğinde lutuf söz konusudur. Zirâ vermesi gerekeni veren lutfetti, minnet etti diye isimlendirilmez. Yapması gerekeni yerine getiren herkesin bu fiili bir minnet ve lutuf özelliği taşımaz. İkrâm ve lutuf (Fazl) üzerine gerekli olmayanı vermektir. Üzerine gerekli olanı vermek ise vefadır. Bilinen ve mutata olan dile göre bu lutuf değildir.⁵⁴⁹

Mâtürîdî'ye göre ise Kur'ân, Allah'ın insanlara bu dünyadaki lutfu yanında âhirette de verdiği mükâfatın bir lutfu olduğunu beyan etmektedir. Nisâ sûresinde "bu Allah'tan bir nimettir"⁵⁵⁰ buyurulması cennete de ancak Allah'ın rahmeti ve fazlı ile girilebileceğini göstermektedir.⁵⁵¹ Yani insan ilâhî kurtuluşa kendi amelleriyle değil ilâhî rahmetle mazhar olmaktadır. O zaman bütün taat fiilleri Allah'a şükür anlamı taşımaktadır. Zâten Allah'ın insanlara karşı lutfu olduğu içindir ki, insanların bunlara karşı şükretmesi gerekliliği doğmaktadır. Aslah prensibine göre bunları yapmak Allah'a vâcib olduğuna göre (vücûb alellah) onlara lutuf ve ihsanda bulunduğunu hatırlatması ve şükretmelerini talep etmesinin bir mânası yoktur, çünkü O, üzerine düşeni yapmıştır.⁵⁵²

549 Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, III, 319.

550 en-Nisâ 4/ 70.

551 Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, III, 318.

552 Bu konuda aynı mantıkla yapılan pek çok itiraz bulunmaktadır. Meselâ Yâsîn sûresinde "dilesek onları (suda) boğarız, ne kendilerine imdad eden olur ne de kurtarırlar. Ancak bizden bir rahmet ve bir süreye kadar yaşatma vardır" buyurulmaktadır. Bu aslah görüşünü nakzeder. Boğulmaları aslah ise onu yapmadı. Eğer yaşatılmaları aslah ise o zaman da bu rahmet olmaz. Çünkü yapması üzerine gerekli olanı yapmak rahmet değildir. Halbuki bunun rahmet olduğunu haber verdi (Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, XII, 87)

Meselâ, Yâsîn sûresinde “dilesek onları (suda) boğarız, ne kendilerine imdat eden olur ne de kurtarılırlar. Ancak bizden bir rahmet ve bir süreye kadar yaşatma vardır”⁵⁵³ buyurulmaktadır. Bu âyet de aslah görüşünü nakzeder. Boğulmaları aslah ise Allah bunu yapmamıştır. Eğer ibkâları aslah ise o zaman bu rahmet olmaz. Çünkü yapması üzerine gerekli olanı yapmak rahmet değildir. Halbuki âyet bunun rahmet olduğunu haber vermiştir.⁵⁵⁴

Üstelik Kur’ân-ı Kerim’de Allah’ın hikmeti, rahmetini ve fazlını dilediğine tahsis ettiğine dair beyanlar bulunmaktadır. Bu âyetler de aslah görüşünün yanlışlığını ortaya koymaktadır. “Rahmetini dilediğine has kılar...” âyeti⁵⁵⁵ bu bağlamdaki naslara örnek verilebilir. Mu‘tezile’ye göre ise Allah’ın elinde lutf yoktur. Peygamberlik hak edene gerekli kılınmıştır. Onların sözlerine göre lutf ve seçimi Allah değil, insanlar kendilerine gerekli kılmışlardır, dolayısıyla onlara göre lutf Allah’ın elinde değil kendi ellerindedir.⁵⁵⁶

Bu delilendirme biçimi önermesel olarak şöyle ifade edilebilir:

Allah kendini lutufkâr olarak tanımlamıştır.

Yapması vâcip olanı aslahı yapmak ise lutf değildir.

O halde lutf aslah değildir.

Allah da lutfettiğini bildirdiği ve bunlara şükredilmesini emrettiğine göre o halde aslah olanın dışında da yaptıkları bulunmaktadır.

3. Yine Kur’ân’da “birine bir hayır dilediğinde onu red edecek yoktur” buyurulmaktadır. Mu‘tezile’ye göre ise herkesin iman etmesini dilemiş ama kul reddetmiştir. Dolayısıyla kul Allah’ın irade ettiğini red etmeye maliktir.⁵⁵⁷ Benzer bir şekilde “dilediğini rahmetine soktuğunu ifade eden beyanlar da Mu‘tezile anlayışıyla bağdaşmaz. Onlara göre “herkesi rahmetine sokmayı diledi. Çünkü herkesin iman etmesini diledi.” Ancak Allah rahmetine dilediğini soktuğunu haber vermiştir. Zirâ Allah hidâyeti seçeceğini bildiğini rahmetine sokmuş, aksini dileyeceğini bildiğini ise rahmetine sokması mümkün değildir.⁵⁵⁸

553 Yâsîn 36/43-44.

554 Mâtürîdî, *Te`vilâtü'l-Kur`ân*, XII, 87.

555 Âl-i İmrân 3/74.

556 Mâtürîdî, *Te`vilâtü'l-Kur`ân*, II, 339; krş. a.mlf., *Te`vilâtü'l-Kur`ân*, II, 190.

557 Mâtürîdî, *Te`vilâtü'l-Kur`ân*, VII, 121.

558 Mâtürîdî, *Tefsîrü'l-Kur`âni'l-`azîm el-müsemmâ Te`vilâtü Ehli's-sümme* (nşr. Fâtıma Yûsuf el-Hiyemî), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle 1420/2004.V, 354.

Bu delilendirme biçimi önermesel olarak şöyle ifade edilebilir:

Allah rahmet ve lutfunu dilediğine has kıldığına beyan etmiştir.

Demek ki, rahmet ve lutfu herkese yönelik değildir.

O halde herkes için aslah olanı yapmamıştır.

B. Özel Deliller

Mâtürîdî bu temel noktaların yanında ayrıca çeşitli âyetleri de aslah görüşünün yanlışlığını gösteren bir delil olarak sunmaktadır. Örnek olarak şu naslar verilebilir.

1. “Onları karanlıktan aydınlığa çıkarır”⁵⁵⁹ âyeti, Mâtürîdî’ye göre Mu‘tezile’nin aslah görüşünün aksini ortaya koyar. Çünkü onlara göre küfürden çıkmalarını sağlayan şeylerin hepsi kâfire de verilmiştir. Dolayısıyla Allah’ın kâfiri de karanlıktan çıkarması gerekir. O zaman onarın görüşüne göre Allah’ın kâfirlerin ve mü‘minlerin hepsinin de dostu olması gerekir. Çünkü verilen şey dostluk sebebidir.⁵⁶⁰

2. Kur’ân-ı Kerîm’de Âl-i İmrân sûresinde muhkem ve müteşabihlerin bulunduğu ifade eden âyet⁵⁶¹ de Mâtürîdî tarafından aslah görüşünü yanlışlığını gösteren bir delil olarak sunulur. Zirâ Allah her ne kadar bu âyetle muhkem ve müteşabihlerin olduğunu bildirdiyse de burada muhkem ve muhkem olmayanı beyan etmemiştir. Halbuki bunları açıklasaydı dinde insanlar için aslah olurdu.⁵⁶² Böyle bir mantık yürüten Mâtürîdî’ye göre sonuçta bu âyet Allah’ın her zaman aslah olanı yapmadığını ortaya koymaktadır.

3. “Onları biz insanlar arasında çevirip dururuz”⁵⁶³ âyeti de Mâtürîdî’ye göre aslah görüşünü red eder. Zirâ burada kâfirlerin mü‘minlere ve mü‘minlerin kâfirler galip geldiği anlatılmaktadır. Mâtürîdî kâfirlerin mü‘minlere galip gelmesinde hangi aslah vardır⁵⁶⁴ diye sorarak görüşünü ifade etmektedir.

4. “İnkâr edenler sanmasınlar ki, kendilerine mühlet vermemiz, kendileri için hayırlıdır. Biz onarla mühlet veriyoruz ki, günahı artırsınlar”⁵⁶⁵ âyeti de

559 el-Bakara 2/257.

560 Mâtürîdî, *Te‘vilâtü'l-Kur‘ân*, II, 162.

561 Âl-i İmrân 3/7.

562 Mâtürîdî, *Te‘vilâtü'l-Kur‘ân*, II, 243.

563 Âl-i İmrân 3/140.

564 Mâtürîdî, *Te‘vilâtü'l-Kur‘ân*, II, 434; Ayrıca bk. II, 449.

565 Âl-i İmrân 3/178.

Mâtürîdî'nin zikrettiği bir delildir. Çünkü âyette kâfirlere günahları artması için mühlet verildiği beyan edilmektedir. Demek ki, onlara aslah görüşünce muamele edilmemektedir. Çünkü mühlet verilirse kendileri için daha iyi olacaktır.⁵⁶⁶

5. “Onların ne malları, ne de evlatları seni imrendirmesin. Allah bunlarla onlara dünya hayatında azap etmeyi ve kâfir olarak canlarının çıkmasını diler”⁵⁶⁷ âyeti de Mâtürîdî'ye göre Mu'tezile'yi açıkça reddetmektedir. Çünkü onlar Allah ancak dinde aslah olan bir şeyi birine verir dediler. Halbuki vermese daha aslah olacaktı. Âyet verdiği her şeyin rahmet sebebiyle olmadığını gösterir. Zirâ ilâhi filin sebebi ilâhi ilimdir.⁵⁶⁸

6. “Onlara: ‘Allah’ın size verdiği rızıktan verin’ dendiği zaman, nankörler, inanlanlara: ‘Allah’ın dilediği takdirde yedireceği bir kimseye mi yedirelim? Doğrusu siz, apaçık bir sapıklık içindesiniz’ derler.”⁵⁶⁹ Mâtürîdî'ye göre bu âyetteki kâfirlerin ifadeleri ile Mu'tezile'nin aslah söylemi arasında benzerlik bulunmaktadır. Zirâ kâfiler de eğer infak ve rızık vermek onlar için iyi olsaydı Allah bizi rızıklandırdığı gibi onları da rızıklandırır derler.⁵⁷⁰ O zaman ya fakirlere infak edilmesi ve rızık verilmesi aslahtır veya verilememesi aslahtır. Eğer infak edilmesi ve rızık verilmesi aslah ise o zaman Allah'ın onlara aslahla muamele etmediği ortaya çıkmıştır. Eğer aslah değildir derlerse bu kez de Allah aslah olmayanın yapılmasının emretmiş olmaktadır. Bu da Allah'ın kulları için dinde aslah olanı gözetmesi gerekmediğini gösterir.

C. Sunulan Delillerin Değeri

Bu örneklerde de görüldüğü gibi Mâtürîdî, Mu'tezile'nin aslah görüşüne yönelik reddiyesini temellendirmek için muhtemel her nassı delil olarak sunmaktadır. Aslında bu noktada Mâtürîdî'nin yaptığı dönemin kelâm metodu uyarınca muhatabın fikrinin uzantılarını da tespit edip bunların naslarla uzlaşmayan yönlerini göstermek hem de bu sonuçların muhatabın sistemi içindeki çelişkilerini tepsi etmektir. Bunu yaparken de muhataba sorular sorup yine kendisi onun mantığından cevaplar vermektedir.

Kuşkusuz aslah fikrini benimseyen Mu'tezile bu yaklaşımıyla Kur'ân'la çeliştiğini kabul etmemekte ve bu düşünce onları Mâtürîdî'nin ulaştığı sonuçlara götürmemektedir. Tabî burada Mu'tezile hakkında yanlış bir bilgilenmeye yol

566 Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, II, 487.

567 et-Tevbe 9/55.

568 Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, VI, 379.

569 Yâsîn 36/47.

570 Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, XII, 89-90.

açmaması için aslah görüşünün Mu'tezile'nin tamamına izâfe edilemeyeceğini öncelikle belirtmek gerekir. Aksine Mu'tezile içinde de bu görüşü kabul etmeyen hatta eleştiren âlimler bulunmaktadır.⁵⁷¹ Daha da önemlisi umumî bir aslah anlayışını Mu'tezile'nin Bağdat ekolü savunmakta, Basra ekolü ise aslahı teklifle irtibatlı olarak sınırlandırmakta yani Mâtürfdî'nin dinde aslah olanı yapmak Allah üzerine gereklidir şeklinde ifade ettiği düşünceyi benimsemektedir. Dolayısıyla Mâtürfdî'nin Mu'tezile'ye nispet ettiği görüşün asıl savunucuları Basra ekolü olmaktadır. Dahası onların sisteminde aslah ile lutufun aynı anlamda kullanıldığı da görülmektedir. Hattâ Mâtürfdî'nin özellikle Allah'ın lutuf sahibi oluşundan hareketle getirdiği eleştirilerin benzerini Basra Mu'tezilesi de umumî bir aslah görüşüne sahip olanlara karşı kullanmaktadır.